

VERES ZSUZSANNA

Bújócska a halállal

A GUMILJOV-ÜGY

*„Mennyi erős, gonosz és víg férfi,
mennyi elefánt- s ember-ölő,
sivatagban szomjan felforduló,
a jég örökös peremén csontrafagyó,
erős, viduló, gaz bolygónk
mennyi hű szerelme viszi
nyeregtáskában könyveimet,
olvassa őket a pálmaligetben,
s a süllyedő hajón otffeledi.*

*Nem sértem őket neuraszténiával,
langy lelkiséggel nem alázom őket,
úntatásukra nagy horderejű célzást
a lyukas mogyoró tartalmáról nem ejtek.
De midőn golyók füttyörésznek körben,
vagy a hajókapitányt bezúzza a hullám,
én oktatom őket: nem-félni hogyan kell,
nem-félni hogyan kell s tenni a dolguk!*

...

*S amikor végső percük is eljön,
s piros köd ülepszik tekintetükre,
megtanítom őket, hogy egyszerre lássák
a könnyörtelen, édes élet egészét,
s különös szülőbolygónkat, a Földet
és hogy egyszerű, bölcs szavakkal
álljanak Isten színe elébe,
s várják nyugodtan ítéletét.”*

(Nyikolaj Gumiljov: *Olvasóim*)

1. A REHABILITÁCIÓ

1921. július utolsó napjaiban a Petrogubcska lapjában megjelent egy apróbetűs közlemény, mely szerint „egy óriási fegyveres ellenforradalmi szervezet összeesküvését” leplezték le. Egy hónappal később közzé tették, hogy a PBO (PetrogradszkajaBojevajaOrganizacija – Petrográdi Harci Szervezet) a szovjethatalom megdöntésére írá-

nyuló csoportok között a legjelentősebb volt, szabotázsakciókat és kémtevékenységet hajtott végre, összeköttetésben állt a hírhedt kronstadti matrózlázadás résztvevőivel, és tagjainak nagy része „dvorjanyin [kisnemes], herceg, gróf, báró, köztisztviselő, álló polgár, egyházi személy és egykori zsandár”. Szeptember elsején a lapban már a kivégzettek listája szerepelt. Rajta állt Nyikolaj Gumiljov neve is, az orosz irodalomban „ezüstkornak” nevezett periódus egyik legjelentősebb költőjéé. Az ekkorra jobbra emigrációba kényszerült értelmiség felzúdult: ha Gumiljovot csak úgy agyon lehet lőni, ki tudja hol, ki tudja mikor, és elföldelni, mint egy döglött kutyát, akkor már minden lehetséges Szovjet-Oroszországban. Éppen ez volt a lényeg: a Petrográdi Harci Szervezet leleplezését példátlan méretű megfélemlítésnek szánta a hatalom. Összesen 833 embert tartóztattak le, közülük legalább kilencvenet meggyilkoltak (még mindig nem tudni a pontos számot), 83 személyt börtönbe vagy munkatáborba zártak, 448-at szabadon engedtek. Amellett, hogy a hivatalos adatok nyilvánvalóan hamisak – több mint kétszázan csak úgy felszívódtak –, tudvalevő, hogy a VCSK egy teremtett lelket sem bocsátott szabadon a polgárháborús években, főleg nem olyanokat, akiket a szovjethatalom megdöntésének vádjával illettek.

A Szovjetunió hivatalos felbomlása után, 1992-ben az ügy valamennyi résztvevőjét hivatalosan rehabilitálták; hetven esztendő elteltével arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy semmiféle összeesküvés nem létezett, az állítólagos szervezetnek magát az elnevezését is a VCSK koholta, tehát a 833 ember letartóztatása és elítélése egészében törvénytelen aktus volt. A rehabilitáció, sajnálatos módon, nem terjedt ki a bőséges írott anyag (jegyzőkönyvek, vallomások) titkosításának feloldására, valamint annak megállapítására, hogy hol és mikor végezték ki a „főkolomposokat”. Nyikolaj Gumiljov sírhelye ismeretlen: jelenleg több, Pétervárhoz közeli településen áll kenotáfium az áldozatok emlékére. Egy nagy pravoszláv kereszt a Berngardovka falu határában fekvő mezőn árválkodik, egy folyó mellékága mellett. Nyáron a napfényben és a térdig érő fűben, amikor mély szomorúság, nosztalgia, és az orosz tájakra oly jellemző határtalan tér simogató mélabúja burkolja be ezt a helyet, csaknem idilli látványt nyújt. Kevésbé idilli a kovaljovi erdő romos erődje közelében fekvő emlékmű, amelyre a PBO-ügyben agyonlőtt kilencvenöt áldozat van feljegyezve. Az erdő a polgárháború éveiben a VCSK hírhedt kivégzőhelye volt. (Manapság kirándulásokat szerveznek ide a katasztrófa-turizmus elnevezésű jelenség keretében.) Szóba került még egy kelet-pétervári kies külváros (Anna Ahmatova, a költő első felesége bizonyosan tudni vélte, hogy itt történt a kivégzés), illetve maga a börtön, bár az áldozatok nagy száma miatt ez aligha valószínű.

Nyikolaj Gumiljov nevét a szovjet könyvekben hetven éven át megemlíteni sem volt szabad, noha egyetlen rendszerellenes verset sem írt. Az érthetetlen, határtalan gyűlölet ellenére, amellyel személyét és életművét kezelték, szamizdatokban kézzel írták gépirásban terjesztett költeményei, és az utóbbi húsz évben egész köteteket szenteltek neki. A hosszú elhallgatás után ma reneszánszát éli. De mint minden egyéb Oroszországban, ez is irracionális, logikátlan: egyfelől a művészetpártolók rajongása és a hősként való ünneplés, másfelől megrázó halála körülményeinek legsü-

rűbb homályba burkolása. „*Polu-glasznyoszty, polu-mrak*”, ahogy Igor Talkov, egy másik rejtélyes körülmények között meggyilkolt művész énekelte: „*Fél-világosság, fél-homály*”.

Gumiljov halálának körülményei többé-kevésbé rekonstruálhatók a VCSK akkoriban általános eljárási módja ismeretében. A *hogyan* kérdése megválaszolható: a *miért* már sokkal keményebb dió.

2. ÉBERSÉG!

1918 szeptemberében a bolsevikok meghirdetik a vörös terrort, válaszul a Petrogubcseka akkori vezetőjének, Mojszej Urickijnek egy fiatal költő általi meggyilkolására. Urickij haláláért hétszáznál több embert mérszárolnak le. Az övé az első grandiózus szovjet állami temetés: a párt elitje vállán viszi a becses koporsót, az elvtársak fehér szarafánban, alkalomhoz illően elnyúlt, gyászos képpel állnak a ravatal mellett. Mögöttük rosszarcú lumpenproletárok halálfejes zászlókat lengetnek, és a vörös terrort éltetik. Ennek lényegét Lacisz világosan meghatározza a vizsgálóbírók számára: „Mi nem egyes személyek ellen viselünk hadat. Mi a burzsoáziát mint osztályt akarjuk megszüntetni. *Ezért aztán ne is keressenek a vizsgálat során olyasféle anyagokat és bizonyítékokat, hogy a vádlott tettel vagy szóval a szovjetek ellen fordult.* Az első kérdés, amit fel kell tenniük: melyik osztályhoz tartozik az illető, milyen származású, milyen neveltetésű, mi a végzettsége, a szakmája.” A prófétai szavak törvénykönyv gyanánt is jó szolgálatot tesznek, mivel új törvénykönyv még nincs, a régit, a cárit pedig mégsem használhatják. Ha Lacisz szavait egyes lassú észjárású polgártársak nem értették volna meg kristálytisztán, a logikát Ny. V. Krilenko, a húszas évek fővádolója készségesen kifejti. Amennyiben valaki ártatlan, nem tartóztatják le. Ha letartóztatják, okvetlenül bűnös. Ha mégsem bűnös, *élt benne a bűncselekményre vonatkozó szándék*, amit idő vagy eszközök hiányában nem tudott kivitelezni. Mivel pedig *szándék és tett között nincs különbség*, a letartóztatott mindenképpen bűnös. „A polgárháború idején nemcsak valamely (a szovjethatalom ellen irányuló) cselekedet, hanem a *cselekvés hiánya* is bűnnek minősülhet.” Tegyük fel, hogy egy baráti társaság időnként összejön, és néhány pohár után, csak úgy a konyhában meghúzódva szóba kerül, hogy tíz nap alatt harmadára csökkentették a fejadagot, nincs kenyér (bár az eddig sem volt ehető), helyette falragaszok jelentek meg: „Elvtársak! Mindenki sportoljon!” – merthogy sportolás közben legalább nem akar enni az ember. Ne adj’ Isten valamelyikük híreket kapott vidéki rokonaitól, olyasféléről, hogy a dicsőséges Tuhacsevszkij túsokat szedet a lázongó parasztok családtagjai közül és lelövöldözteti őket, gázzal árasztja el az erdőket, ahol bujkáló földműveseket sejt, és falvakat égettet fel. A Volga mentén meg az Urál déli részén elterjedőben van a kannibalizmus, a felkeléseket a csekisták állatias módon vérbe fojtják – Ogyesszában az elfogott fehér tiszteket forrásban levő vízbe dobják, Harkovban a skalpolás és a „kesztyű” (a bőr lenyúzása a kézfejről) van divatban, Dnyepropetrovszkban a keresztre feszítés és a megkövezés, Orjolban a jégbe öntés, és így tovább. Szóval, ha az adott baráti társaság spiccesen firtatja ezt, máris büntényt követ el, mert egyáltalán elgondolkozott a hallottakon,

tehát okvetlenül megszületőben volt a szándék (ergo maga a tett); ráadásul ismerték egymás gondolatait, és nem jelentették. Akárhogy is nézzük, ez a szovjethatalom eleni csoportos szervezkedésnek minősül.

Az ifjú Szovjet-Oroszország új urai fejtetőre állított logikájukat rákényszerítették az életre (önkéntelenül is eszünkbe jut a középkori mondás, miszerint „az ördög Isten majma”), ám ennek a logikának a megértése elengedhetetlen a későbbi vériszamos évtizedek eseményeinek értelmezéséhez. 1920 körül az ország európai területén már megszűntek a harci cselekmények, de a Távol-Keleten korántsem. Kolcsak bukása után seregének megmaradt része, mintegy harmincezer fehér katona, családostul és a bolsevikok elől kimentett kincstári arannyal a déli határvidék felé menekül, hogy átjusson Kínába. A befagyott Bajkál-tavon vergődnek keresztül, dacolva a mínusz negyven fokkal, s sarkvidéki széllel és a vörös hordák állandó zaklatásával. A megfagyott emberek csoportjai gyászos életképekként a végtelen jégmezőn maradnak a tavaszi olvadásig, amikor a víztömeg elnyeli őket, akár Atlantiszt a tenger. Ezt a mára már mindenki által elfeledett epizódot akkoriban a Nagy Szibériai Jéghadjárat névvel illették. A visszavonuló, de magát meg nem adó sereget egy eloroszosodott svéd tábornok, Vlagyimir Kappel vezette egészen haláláig, amikor a súlyos fagyási sérülések és a tüdőgyulladás ledöntötte lábáról. A polgárháború utolsó csatájára egyébként 1923 júniusában kerül sor: a fiatal Anatolij Pepeljajev és mintegy ötszázötven önkéntesből álló druzsinája Szibériáért, majd Jakutföldért folyó, kudarcba fulladt harcát követően letette a fegyvert.

Ezalatt Dzerzsinszkij, a forradalom lánglelkű, megalkuvást nem ismerő aszkétája éberségre inti a sebtében felállított Cseka embereit. Éberség! A néphatalmat meg kell védeni a mindenfelől támadó, minden módon szervezkedő ellenforradalmárokkal szemben. Nem elégszik meg a „belső ellenség” likvidálásával, hanem bonyolult, nemzetközi kémelhárító manővereket szervez az emigrációba kényszerült fehér tisztek hazacsalogatására. Egy ilyen, csaknem áttekinthetetlen ügy a Trust művelet, amelynek során a Cseka, saját boszorkánykonyhájában írogatott dokumentumait ügynökein keresztül nyugatra juttatta, hogy Vrangel tábornok megkörményezésével Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg, az utolsó cár nagybátyja közelébe férközzön, elhivatván vele, hogy nagyszabású monarchista mozgalom működik Szovjet-Oroszországban, aminek tagjai epedve várják, hogy hazatérjen és az élükre álljon. De a másik oldalon is éberek: hat év alatt Vrangel egyszer sem fogadja a minden eszközt felhasználó ügynököt.

A vörös terror mértéke és találékonyasága alapján úgy vélnénk, hogy ekkoriban az emberek mást sem tettek, csak a szovjethatalom megdöntésén mesterkedtek. A katonatisztekkel ellentétben az értelmiség még nem szokta meg az új rendet, nem elég éber. Az ellenforradalmi tisztogatásnak esik áldozatul egy sor tudós és publicista, az úgynevezett Taktikai Centrum huszonnyolc tagja, akiknek a perét 1920 augusztusában sebtében levezényli a népbíróság. Egyikük, Melgunov történész, már az emigrációban, kelleetlenül eleveníti fel az eljárás során tanúsított magatartásukat: „A per vádlottjai közül egy sem választotta a vizsgálat során a hallgatás taktikáját... Úgy lát-

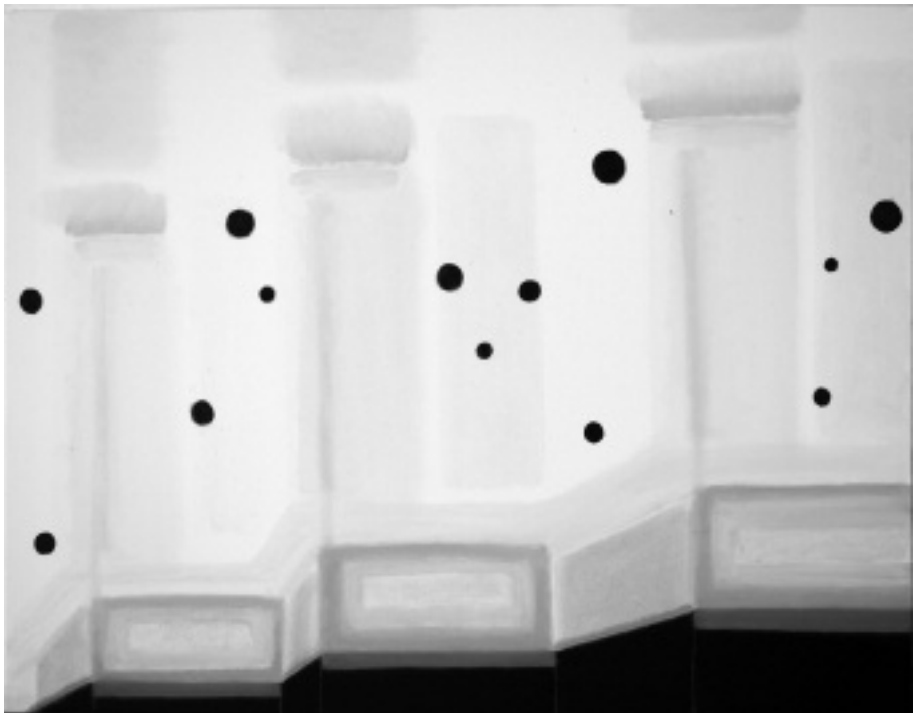
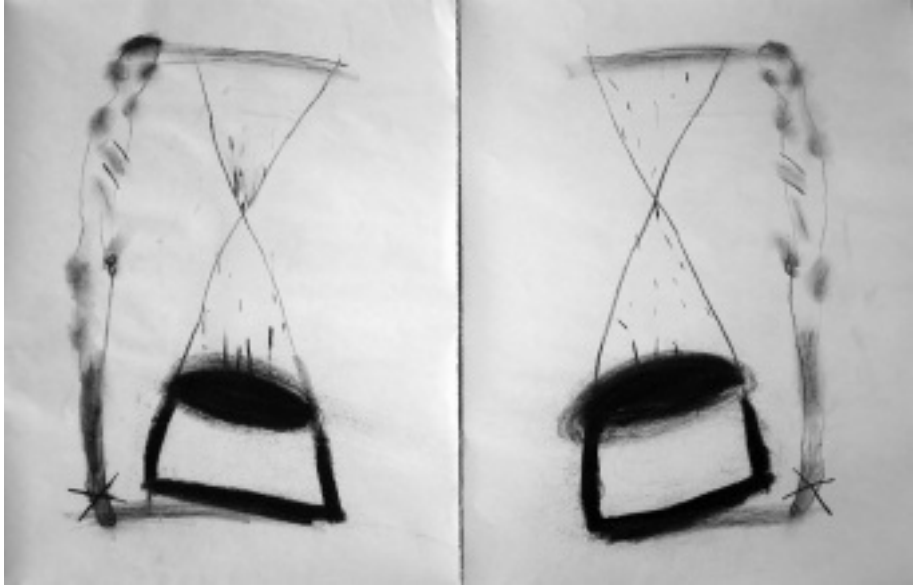
tam, ha elvből nem vagyok hajlandó megszólalni, azzal szükségtelenül megnehezítem a saját és talán társaim sorsát... *Amikor az ember az agyonlövétéssel néz farkasszemet, nem mindig tud gondolni a történelemre...* Az értelmiség forradalmi hagyománya bizonyos hősiességet követelt, ezeknek az embereknek a lelkéből azonban hiányzott a hősiesség.” A Taktikai Centrum ügye (az elnevezést – mint a későbbiekben oly gyakran – már a vizsgálat során találják ki) sokban emlékeztet a PBO esetére, bár hiányzik a nagy felhajtás, a propaganda, a szenzáció, és szerényebbek a méretek. De csírájában már ott rejtőzik a harmincas évek hatékony profizmussal levezényelt koncepciók pereinek tervrajza. Együttal megvan a személy, aki azokat majd megszerkeszti, mert ez rutint és körültekintést igényel: most először találkozunk Jakov Agránov névvel, akire éppen a Taktikai Centrum vizsgálójaként figyel fel Dzerzsinszkij és Lenin. Agránov, egy belorusz boltos fia még nincs harminc éves, de született tehetség. Nem a fogkirugdosó, bűzös bőrkabátos fajtából; megvan a magához való esze, felismeri és kihasználja az alkalmat, kikísérletezi későbbi munkamódszerét. Kreatív, ravasz, ha kell szívélyes és részvételtjes, máskor fenyegető és mocskos szájú, de mindig eredményes. Tökéletes megtestesülése Dzerzsinszkij álmának, a VCSK mottójának: „Forró szív, hideg fej, tiszta kéz.” A vádlottak ellen nincs semmiféle bizonyíték, de nem is szükséges, mert készségesen maguk ellen vallanak, és összefércelik a nemlétező ügyet. Utóbb Melgunov szemrehányást tesz Agránovnak, amiért gyalázatos módon becsapta őt, blöffölt, alaptalanul fenyegette. Valójában mindez a VCSK fegyvertárához tartozik: megfélemlítés, megfélemlítés, ígéretés. Agránov nem tesz egyebet, mint a megrettent Melgunovot és társait felhasználja saját céljai érdekében. Nekik pedig, a régi vágású intellektueleknek fogalmuk sincs róla, miféle hatalommal állnak szemben.

Már a Taktikai Centrum perében Krilenko elmondja, hogy „az értelmiség társadalmi létén régóta el-elgondolkoznak a forradalmi szocializmus képviselői”, és most a „történelem ítélkezik felettük” (mi mindent nem varrnak még a „történelem” nyakába!). Az efféle kijelentéseknek az új idők jelző vészharangként kellene kondulnia a szóban forgó réteg képviselői számára. De nem kondul, és ezért nagy árat fizetnek.

3. A „SZAR” ÉRTELMISÉG

A korai szovjethatalom túlkapásai ellen sokan felemelik a szavukat, de állítólag senki olyan hévvel és mély igazságérzettel nem áll ki, mint Gorkij. A nagy szocialista író állandóan leveleket írogat Leninnek; sűrűn teleírt lapokon taglalja panaszait, főleg a Taktikai Centrum ügye után, amikor világossá válik, hogy az értelmiség egy részét jobb belátásra térítik, a többit pedig elintézik. Gorkij siralmaira Lenin azt válaszolja, hogy „valójában nem a nemzet esze ez” (mármint az orosz értelmiség), „hanem szar”, egytől-egyig kadétbarátok (vagyis szabadelvű demokraták), és óvja Alekszej Makszimovicsot a „rothadt intellektuelek” feletti kesergéstől. Javasolja, hogy utazzon el egy időre, nehogy maga is megbetegedjen. Gorkij megfogadja a tanácsot (vagy figyelmeztetést), elutazik, céltalanul tekereg Európában, de azután visszatér, folytatja a levelezést, Lenin pedig, ez az ördögien nagy játékos úgy tesz, mintha komolyan venné

az író, nem pusztán udvari bolondnak tartaná. Sőt olykor eljótssza, hogy egyesek kivégzését fájjalja (ó, ha értesült volna róla korábban!). És a „rothadt intelligencia” nem hogy nem kapcsol idejében (eltekintve azoktól, akik rögtön a forradalom után emigrálnak), hanem sokan megtisztulásként üdvözlik a forradalmat. Például a talpig szájj Majakovszkij a maga buldózer stílusában: „Ha nem tudnék oroszul, már csak azért is megtanulnék, mert ezen a nyelven beszél Lenin.” És szerencsétlen Blok, a hosszú arcú, szomorú szemű efirjára, akit azóta minden lehetséges eszközzel próbálnak felmenteni; de azért nagy ügybuzgalommal turkál a cári palota iratszekrényében ’17 nyarán (igaz, még az Ideiglenes Kormány megbízottjaként). És csak egy kósza gondolat erejéig térünk ki Lev Tolsztojra, aki 1905-ben nem tudott állást foglalni, aztán felháborodott levelet írt az uralkodónak – „Kedves Testvérem” megszólítással –, meg Sztolipin miniszterelnöknek, szemére vetve, hogy felkötöttet néhány forradalmi terroristát, mivel – megfoghatatlan módon – rossz néven vette, hogy felrobantották a pétervári dácáját. Lev Nyikolajevicset a sors megkímélte attól, hogy látnia kelljen a nép valódi nyomorát, amit annyira a szívében viselt. Tíz évvel később már nem kellett volna grófi rangja miatt szégyenkezve világgá mennie a birtokáról: kiverték volna onnan a szovjethatalom büszke élharcosai! (Ahogy később Alekszandra lányát is letartóztatták – a semmiért –, és Sztolipin lányait is nyomorékra rugdosták valahol vidéken. Már akiket az eszerek bombái korábban nem nyomorítottak meg.) Helytállónak tűnik Szolzsenyicin megállapítása, miszerint az orosz értelmiség nagy része túl könnyen beadja a derekát, beleértve azokat is, akik hajlíthatatlannak tűntek a cári időkben, „amíg nem nyúltak hozzájuk”. A filozófálgatás és a lét értelmén való töprengés annyira a felhők közé emelte a fejüket, hogy nem veszik észre a lábuk előtt tátongó szakadékot. És hiányzik az emberi tartás. Hősiesség – ugyan! Ahogy Melgunov mondja: „szükségtelenül megnehezíti a sorsát”. Oszip Mandelstamban, ebben a világviszonylatban is rendkívüli költőben, ’20 körül még van annyi civilkurázs, hogy amikor meglát egy bisztró teraszán üldögélő részeg csekistát találomra listát firkálni a begyűjtendőkről, elkapja és széttepi a lapot. Tizenöt évvel később, a sorozatos letartóztatások és szabadon engedések macska-egér játékától annyira összetörik, hogy nem is kell kivégezni, elég összesöpörni a darabjait a Vlagyivosztok alatti tranzitlágerban... És itt van Nyikolaj Bergyajev, aki számos ponton bevallottan egyetért a marxizmussal. Önéletrajza szerint „vele született bátorságot tanúsít” Dzerzsinszkij előtt, amikor az a Lubjankán kihallgatja. Sőt, háromnegyed óras előadásban tárja fel, mi a kifogása a kommunizmus ellen. Filozófus létére annyira az emberek veséjébe lát, hogy Feliksz Edmundovicset „meggyőződéses és őszinte” embernek találja, aki „egyáltalán nem kegyetlen”, legfeljebb „megszállott”, de lengyel származása „bizonyos kifinomultságot” őriz, amit az is bizonyít, hogy az udvarias, bár hűvös kihallgatás után motorbiciklin hazaszállíttatja „Bergyajev urat” (ó, a lengyel pánok franciás charme-ja!). De aztán mégiscsak felzsuppolják arra az „emigráns hajóra”, amelyre a persona non grata értelmiséget zsúfolták 1922 decemberében, hogy örökre elsodorja őket a hazájuktól; előtte pedig aláíratták vele azt a

„kifinomult” nyilatkozatot, miszerint ha valaha feltűnik Szovjet-Oroszország határán, figyelmeztetés nélkül agyonlövik.

Nem, teljes bizonyossággal állítható, hogy ezek az intellektuelek, akik egész életükben a szellemről meg Istenről elmélkedtek és beszélnek, a legabszurdabb, legnai-vább módon belesétálnak a legalpáríbb formában megnyilvánuló Sötétség torkába. Jóhiszeműség? Önbecsapás? Az ellenség erejének nagyvonalú alábecsülése? Hiszen ők igazán felismerhetnék, hogy nem emberi lényekkel állnak szemben, hanem az emberi lényeket megszálló és vadállattá torzító infernális erőkkal. Ezzel kellene szembezegezni a *szellemerejét*, amiről oly sokat tudnak – elméletben. Anélkül, hogy „szükségtelenül megnehezítenék a sorsukat”, csupán annyit kellene mondaniuk: ezt és ezt tettem, ezt és ezt pedig nem. Emellett kitartok, ha belegebedek is. Mert az, hogy így is, úgy is belegebed, nagyon valószínű.

4. EGY SZOBATUDÓS VÉGZETE – TAGANCEV

Alig ér véget a Taktikai Centrum pere, máris kitör a vidéki éhséglázadások legnagyobbika, a tambovi parasztfelkelés. A sietve odavezényelt Tuhacsevszkijnek csak pár hét áll rendelkezésére az elfojtására. Be is vet mindent, de az ellenállás erősebb-gyengébb hullámokban egész évben kitart. Közben a proletáriátus legfőbb bázisát alkotó városi munkásság is lépten-nyomon sztrájkol, egyik per a másikat éri, törvénytelen kivégzések sorával egybekötve (minderről valahogy elfeledkeznek a történelemkönyvek szerkesztői). De bármennyire tehetséges is az ifjú Tuhacsevszkij (az „aki korpa közé keveredik...” tipikus esete), egyszerre csak egy helyen tevékenykedhet, úgyhogy amikor felkelnek a kronstadti munkások és matrózok, Trockijjal meg Berzinnel együtt odasiet. Erről a különös ügyről mostanság azt terjesztik, hogy a VCSK provokációja volt, de akkor, 1921 márciusában a szovjethatalom árulásként és új háborúként tekint rá, mivel a lázadók egykori forradalmárok, a nép gyermekei, a „nagy október” élharcosai, akik időközben meggyűlöltek a kezét, ami valaha etette őket (utóbb már igen szűken mérte). Kronstadt, ez a Petrográdtól harminc kilométerre fekvő város, hagyományosan a cári flotta egyik bázisa. Miután a bolsevikok visszautasítják követeléseiket, először civilek, munkások, majd katonák lépnek sztrájkba, végül a balti flotta tengerészei. Erre válaszul a szovjetek „feketeszásasoknak” és a „francia titkosszolgálat bérenceinek” titulálják őket. Trockij megjegyzi, hogy miféle tengerészek ezek divatos, bőszárú nadrágban, „stricifrizurával” – úgy látszik, erre figyel fel leginkább. Tuhacsevszkij állítólag hatvanezer vörös katonával támadja a tizenegyezer fős felkelő sereget, mégis csak tíz nap alatt sikerül bejutnia a városba. Következik a megtorlás: ott helyben 1200-2100 embert lelőöldöznek (pontos számot itt sem tudni), sokan a Szoloveckij-szigetek kényszermunka-táborában kötnek ki – amit az ifjúsága virágában elhunyt Szverdlov elvtárs javaslatára hoztak létre a politikai foglyok átnevelésére –, több ezren pedig Finnországba menekülnek. Némelyeket egyenesen a Petrogubcseka vállalat szobáiba szállítanak. Itt aztán egyikük valamilyen megfontolásból azt találja mondani, hogy a kronstadti felkelést szervező

tengerészek egyesülete egy kiterjedt, fegyveres ellenforradalmi szervezet részeként működött, melynek vezetője Vjacseszlav Svedov volt cári alezredes, Jurij German tü-zértiszt és Vlagyimir Tagancev, az Orosz Tudományos Akadémia geográfus profesz-szora. Tagancev belekeveredése az ügybe legalább három változatban él. Nem stimmelnek a dátumok, nincsenek tények, csak valószínűbb és kevésbé hihető rész-letek.

Vlagyimir Tagancev az ügy idején harminckét éves, jámbor arcú, szőke férfi, egy volt szenátor fia, a cári időkben nevelkedett, régi vágású értelmiségi. Boldog házas-ságban él, két kisgyermek apja. Egyik „hivatalos” változat sem magyarázza meg ki-elégítően, hogyan avanszolt ez a derék polgár egy veszedelmes fegyveres összeeskü-vés vezetőjévé. Tény, hogy június legelején a feleségével együtt letartóztatják és be-csukják a Petrogubcseka cellájába. Lenin később előkerült feljegyzései arról tanús-kodnak, hogy egy Franciaországban ténykedő ügynöktől fülest kapott, miszerint Párizsban szervezkednek a jobboldali eszerek, a kadétek és a monarchisták (ezek így együtt), és petrográdi társaikkal felkelést készítenek elő a szovjethatalom megdön-tésére. A vezér erre felháborodott táviratot küld a Petrogubcseka vezetőjének, mond-ván, ha ilyesmi zajlanak az orruk előtt, nem tud többé bízni bennük, és követeli az ügy haladéktalan felgöngyölítését. Dzerzsinszkij hozzáteszi a magáét: „A Tagancev-ügyet ki kell vizsgálni. Óriási jelentősége van. Szét kell verni a fegyérgárdisták összes tüzfészkét... Ez az ügy feltárja a kronstadti lázadás mozgatórugóit.”

Svedov és German után hajtvadászat folyik. Ezek azonban tisztak, ami bizonyos hősiességet követel tőlük. Svedov alezredes megfogadja, hogy nem kerül élve a cse-kisták kezére; csőre töltött pisztollyal várja őket és kettőt agyonlő közülük (más for-rások szerint ötöt). A huszonhat éves Germant a szovjet- finn határfolyó partján fogják el, átkelés közben. Állítólag találnak nála egy listát, amelyen Tagancev neve is szerepel. Ahelyett, hogy kihallgatnák, ott helyben megölik. Borzalmasan összevert, kivéreztetett holttestét lefotografálják, aztán levágják a fejét és spiritusszal töltött üvegbe teszik: később a kihallgatások során Agránov – szívélyes társalgás közepette – előhúzza az üveget az asztal alól és megkérdezi a vádlottakat: „Ismeri ezt az em-bert?”

De június elején még nem halad az ügy. Tagancev nem beszél, és a vele együtt le-tartóztatott számos vádlott azt sem tudja, mit kellene bevallania. A két botcsinálta csekista, akik éjt nappallá téve dolgoznak, képtelenek összeállítani egy olyan forga-tókönyvet, amiben ennyi, egymás számára teljesen ismeretlen embert közös nevezőre lehet hozni. Beszámolójuk tükrözi csúfos felsülésüket: nincs reális vád. A szervezet-nek sem neve, sem programja, sem haditerve nem volt, nem találtak írott anyagot, röplapokat, vagy ezek előállítására alkalmas eszközt, sem fegyvereket. Terrorcselek-ményeket nem követtek el. Maga Tagancev „egy szobatudós, aki csak elméletben ta-lálta ki a szervezetét.” Lenin dühöng: küldjenek oda Moszvából tapasztalt, megbízható vizsgálót! Sejtethető, hogy a sikertelen csekisták eltűnnek a süllyesztőben, Petrográdra pedig június közepe táján megérkezik a jól táplált, zsíros képű, peckes Jakov Agránov, az ifjú reménység. Beköltözik valamelyik „elkommunizált” lakásba

(míg ugyanebben az időben Zinovjev az Astoriában lakik, és valószínűleg nem a lakosságának előírt kenyérfedadagon tengődik). Agranov besúgókat ültet Tagancev cellájába, de mivel nem éri el a kívánt eredményt, magánzárkába csukhatja a professzort. Negyvenöt napi gyöttrődés után a hősiesen ellenálló Tagancev összeomlik és megkísérli felakasztani magát egy összesodort törölközőre, de megmentik. Ekkor Agranov változtat a taktikáján. Magához hivatja a szerencsétlen embert és ultimátumot ad neki: amennyiben nem vall, órákon belül agyonlövök az összes „tússzal” (vagyis a többi gyanúsítottal) együtt. Ha azonban „tisztaszívú vallomást” tesz, kész írásba foglalni egy megállapodást, miszerint átadja az ügyet a népbíróságnak, amely enyhe ítéleteket fog kiszabni. Az irat csakugyan elkészül, szövege a következő:

„Én, Tagancev, ítélőképességem teljes birtokában részletes vallomást teszek szervezeteinkről, nem titkolok el egyetlen olyan személyt sem, aki csoportunkhoz tartozott. Mindent azért teszem, hogy megkönnyítsem ügytársaim sorsát.

Én, Jakov Szaulovics Agranov, a VCSK meghatalmazottja, kötelezem magamat, hogy Tagancev polgártárs segítségével a lehető leggyorsabban befejezem a vizsgálatot, és utána átadom az ügyet a nyilvános bíróságnak. Kötelezem magamat, hogy a vádlottak közül egyre sem szabnak ki halálbüntetést.”

Ez a megállapodás – amelyre maga Menzsinszkij, a VCSK vezető helyettese is becsületszavát adja – sok mindent elárul. Agranovot siettetik Moszkvából: legalább annyira veszélyben forog a feje, mint áldozataié. Egész nyáron ezzel vacakolni, amikor tengernyi a tennivaló! Nehogy Tagancev meg találjon halni vallomástétel előtt! Ezért kell a „lehető leggyorsabban” eljárni, a lehetetlen ígéretektől sem visszariadva. Mert Agranov tisztában van vele, hogy nem ígérhet népbíróságot, sem enyhe ítéleteket. Ez ugyanis nem tőle függ: ő csupán a VCSK meghatalmazottja – ma. Holnap talán senki. Törékeny a pártkarrier ezekben az években. Tagancev – akivel nyilván nem bánnak kesztyűs kézzel, ráadásul családja sorsa is aggasztja – ugyanabba a csapdába sétál bele, amibe a Taktikai Centrum vádlottjai. Naiv módon hisz abban, hogy Agranov nem akarja elveszejteni őt; elvégre a szavát adta, és ő még egy olyan világban nőtt fel, ahol az adott szó minden irkafirkánál többet ért. Pedig a – nyilvánvalóan sugalmazott – „tisztaszívú beismerés” tartalma alapján a főbelövés garantált. Bevallja, hogy a Petrográdi Harci Szervezet (lám, már neve is van) összeesküvést szőtt a szovjethatalom megdöntésére. Ő maga 1919 óta kapcsolatban áll különböző felkelő csoportokkal, valamint Germanon keresztül a finn vezérkarral és Jugyenyics fehér tábornokkal. A szervezet politikai és ipari kémkedéssel is foglalkozik, terrorcselekményeket készít elő; egyebek mellett kommünárok emlékműveinek felrobbantását, gyárak felégetését és a zsidók kiirtását (?!). Ezután több száz nevet közöl. A következő napon, július 29-én vagy 30-án, a két férfi hat óra hosszat kocsikázik a városban, és Tagancev megmutatja az állítólagos résztvevők házait, munkahelyeit. Aznap éjjel a Petrogubcseka háromszáz embert letartóztat. És csak ekkor – amikor már van „ügy” – számolnak be a lapok a sikeresen leleplezett „óriási összeesküvésről”.

Nyikolaj Gumiljovot azonban nem tartóztatják le július 30-án, amiből arra lehet következtetni, hogy sem German listáján, sem a Tagancev által megnevezettek között

nem szerepel. Az ő nevét a frissen begyűjtöttek egyikéből húzhatták ki, a tipikus „ismerek valakit, aki ismer valakit” mintájára. Semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy Tagancev és Gumiljov bármilyen kapcsolatban álltak egymással.

5. „NEM ÍGÉREK SEMMIT.”

Az utóbbi években történészek és irodalmárok egy csoportja Gumiljovot – a legjobb szándékkal – ellenálló hősként akarja beállítani; nézetük szerint aktív résztvevője volt a PBO-nak. Ezt azzal magyarázzák, hogy a költő monarchista volt, tiszt az első világháborúban, és gyűlölte a forradalom után hatalomra került egykori „katorzsnyikokat” (a monarchia alatt kényszermunkára ítélt bűnözőket). Állítólag még a háború folyamán találkozott Germannal az északi fronton. 1920-ra kapcsolatuk szorosabbá vált, mivel az ifjú tüzér titkos szovjetellenes szervezetet hozott létre a petrográdi értelmiség körében. Célja az volt, hogy egy bármelyik percben spontánul kirobbanó munkássztrájk során fegyveres harcot indítson, esetleges finn támogatásra is számítva. 1921 februárjában társa, Svedov alezredes meglátogatta Gumiljovot a lakásán, és vitt neki egy írógépszalagot, valamint átadott kétezer rubel készpénzt. A költő ennek felhasználásával állította elő a kronstadti munkásokat és tengerészeket lázadásra szólító röplapokat. Mivel Gumiljov ezekben az években „a petrográdi intelligencia vezetője” volt, German joggal remélte, hogy rajta keresztül számos értelmiségit megnyer szervezte számára. Ezen verzió szerint a Petrogubcska a házkutatás során pénzt, röplapokat és lőfegyvert talált.

Ez a romantikus-heroikus történet túlságosan leegyszerűsített ahhoz, hogy igaz legyen. Jurij German húszévesen harcolhatott ugyan a háborúban, de semmiképpen sem az „északi fronton”, mivel olyan nem létezett. (A keleti frontnak volt ugyan északi – Kelet-Poroszország – és déli – Galícia – szárnya, és Gumiljov mindkettőt megjárta.) Továbbá az, hogy a csekisták pontosan mit találtak Gumiljov lakásán a házkutatás során, a mai napig rejtély. Miért ne találhattak volna írógépet egy íróembernél? Nyugodtan találhattak pénzt is: a szűkös esztendőkből minden kopejkát megfogott. Fordításból, szerkesztésből és költői esteken való fellépésből két családot tartott el. A vád számára persze a pénz csakis *az a pénz* lehetett, amit Svedovtól kapott ellenforradalmi célokra, csak éppen még nem érkezett felhasználni. Mint ahogy az írógépen sem lehet egyebet előállítani, mint lázító röplapokat. Hodaszevics, a költő, aki jól ismerte Gumiljovot – ő találkozott vele utoljára – azt mondta, soha nem látott a lakásán sem fegyvert, sem röplapokat. Azt meg egyenesen nevetséges pletykának minősítette, hogy Gumiljov áruházban kijárt a munkások közé agitálni. Még csak nem is politizált: agitációja kimerült néhány elmarasztaló szóban, amelyek utcai beszélgetésekben, baráti körben hangzottak el. Anna Ahmatova – aki még jobban ismerte – élete végéig kitartott amellett, hogy semmiféle PBO-ügy nem létezett.

Nyikolaj Gumiljovot augusztus 3-án éjjel letartóztatják, és beszállítják a Petrogubcska egyik cellájába. Nem közlik vele, mivel gyanúsítják; pár percet kap, hogy magához vegye a legszükségesebb holmikat és sietve elbúcsúzzon halálra rémült családjától. Tapasztalt börtönlakók szerint 1921-ben ugyan tűrhetőbb viszonyok ural-

kodtak a sitten, mint tíz vagy húsz évvel később, de a cellák mégsem hasonlítottak otthonos kis fészkekhez, amit manapság egyes hiperhumánus európai országokban a tömeggyilkosok számára berendeznek. A szokványos módszer szerint nem azonnal, hanem csak három nap múlva hallgatják ki először. Nem tudni, milyen eljárást alkalmaznak vele szemben (vajon megmutatják neki a borzalmas fejet?). A „Gumiljov, mint tudatos ellenálló” verzió hívei szerint bevallja, hogy gondolt (!) akronstadti felkelőkhöz való csatlakozásra (amennyiben a lázadás eléri Petrográdot), ismerte Sedovot és Germant, mivel egykor ő maga is tiszt volt. További – még élő – személyek megnevezésére nem hajlandó. Állítólag Jakov Agranov azzal kecsgetti, hogy szabadon bocsátja, ha megígéri, hogy nem lép fel a szovjethatalom ellen. Csak úgy, úri becsületszóra. Gumiljov azt feleli: „Nem ígérek semmit.” Ez az utolsó szava, amire kinyílik a bicska az elvtársak zsebében: pökhendi gazember – ha te úgy, mi is úgy!

Közben a börtönfalakon kívül az értelmiség megmaradt, a félelemtől lapos kúszásban, szorosan a fal mellett közlekedő – leginkább pedig otthon, zárt ajtók mögött őrlődő – tagjain végigsöpör a felháborodás hulláma. Sokáig el sem akarják hinni Gumiljov letartóztatását. Már Tagancev lecsukása után is többen protestálnak Leninnél, aki azt feleli, hogy a professzort túlságosan súlyos vádakkal illetik ahhoz, hogy el lehessen engedni. Pedig ő igazán lelkiismeretesen követi a PBO-ügy letartóztatottjainak sorsát, de hát a törvény, az törvény (mégiscsak a legbiztosabb minél többet agyonlőni). Rebesgetik, hogy Tagancev maga is kegyelmi kérvénnyel fordul Leninhez, bár ezt a leghatározottabban tagadja: „Micsoda badarság! Soha nem kértem kegyelmet Uljanov-Lenintől, mert teljesen hasztalan lett volna.” Augusztus folyamán Gorkij kétszer is elutazik Moszkvába, hogy személyesen beszéljen a vezérrel a PBO, főképpen pedig Gumiljov ügyében. Gorkij az utóbbi években napi munkakapcsolatban áll Gumiljovval; mint a Világ Irodalma Kiadó főszerkesztője, közvetlen felettese. Állítólag Alekszej Makszimovics szívhez szóló rábeszélése hatására Lenin írásban utasítja a Petrogubcsekát a költő kivégzésének elhalasztására. Az iratot maga Gorkij viszi vonaton Petrográdba, de sajnos elkésik. Zinovjev ugyanis szabotálja Lenin parancsát, és sietve kivégezteti a PBO-ügy hatvanegy vádlottját (ez csupán az első hullám). Jevgenyij Zamjatyin író kevéssel később találkozik Gorkijjal, aki őrjöng az aljas eljárás miatt. Ezt a kedves mesét akkortájt Gumiljov tanítványai, sok fiatal költő is elhiszi. Mások Dzerzsinszkijnél próbálkoznak: „Agyon lehet-e löni Oroszország egyik legnagyobb költőjét?” Feliks Edmundovics, a forradalom lánglelkű aszkétája, a tőle megszokott választ adja: „Az ellenség megsemmisítése során tehetünk-e kivételt a költőkkel?” (Pedig kevés szabadidejében maga is szívesen olvas romantikus lengyel verseket. Bár lehet, hogy ez csupán rágalom.) Nagyezsda Mandelstam emlékirataiban tagadja Gorkij, vagy bárki más közbenjárását. Felháborodás persze volt, de mindenki jobban félt annál, hogy fellépjen a jogtalan letartóztatások ellen: „Senki sem utazott Moszkvába, semmiféle parancs a szabadon bocsátás ügyében nem létezett... a kisujjukat sem mozdították.” Igaza lehet, mert elképzelhetetlen, hogy Zinovjev szabotálta volna Lenin utasítását. A fantáziadús mendemondák (sok ilyen született az emig-

ránsok berkeiben is – elvégre ők igazán mindent láttak Párizsból!) szándéktalanul bár, de még sűrűbb homályba borítják az eseményeket.

Gumiljov három hetet tölt a Petrogubcseska börtönében: erről az utolsó huszonegy napról a világon semmit sem tudunk. Kell lennie bőséges, részletes írott anyagnak, hiszen Agranov azt kötelességszerűen bemutatta feletteseinek. Talán egyszer, úgy nyolcvan-száz év múlva teljesen feloldják a titkosítást, és napvilágra kerül mindaz a temérdek ocsmányság, amit évtizedeken át műveltek. Nyikolaj Gumiljovot a PBO-ügyben letartóztatott hatvan másik személlyel együtt, augusztus 24-én éjjel kivégzik. Minden valószínűség szerint ugyanekkor lövik agyon Tagancev professzort és feleségét is. Agranov írásos ígérete és Menzsinszkij becsületszava ellenére, bírósági eljárás nélkül, egy meleg nyári éjszakán a jajveszékelt, megbilincselte férfiakat és nőket kivezetik a cellákból, kutyákkal és puskatussal ponyvás tetejű teherautókra terelik őket, és egy városon kívüli, kies területre hajtanak velük. Ott aztán felszólítják őket, hogy vetkőzzenek alsóruhára és adják át értékeiket (jelentéktelen, személyes apróságokat: zseborát, cigarettatárcát, kisebb ékszereket, családi fényképeket...). A zsákmányt a kivégzőlegények később elosztják egymás között. Tíz-tizenöt fős csoportokba osztva beterelik az elítélteket az erdőbe. A tömegsírt talán előre kiásták, de az is lehet, hogy velük ásatják ki. Azután...

6. SZEMTŐL SZEMBEN A VALÓSÁGGAL

Amikor Nyikolaj Gumiljovot az éjszaka közepén végigvezetik a Petrogubcseska börtön folyosóján – nyilván hallja az ismeretlen rabok nyöszörgését, sóhajait –, és magyarázat nélkül becsukják egy hűvös, nyirkos cellába: – vajon gondol-e rá, hogy halálos veszedelem fenyegeti? Amikor három nap után kihallgatásra viszik Agranovhoz, és rátekint az önelégült arcra, meg az idétlen öltönyben feszítő köpcös testre – vajon felismeri-e, kivel áll szemben? A vizsgáló talán előzékenyen helyel, cigarettával kínálja, majd ismerteti vele a nagyon súlyos vádat, felolvas egy csomó nevet (amelyekről életében nem hallott), majd udvariasan közli, hogy töredelmes vallomás ellenében szabadon bocsátja, esetleg bíróság elé viszi az ügyét, de az ítélet semmi esetre sem lesz szigorú – vajon átlát-e a szitán és rájön-e, hogy Jakov Szaulovics minden szava hazugság? Esetleg ilyesmiket mond: mind oroszok vagyunk (azt mégsem mondhatja, hogy mind kommunisták), vészterhes időket élünk, össze kell fognunk a világnézeti különbség ellenére is... Mi nem akarunk Önnek ártani, mi tiszteljük Önt... Meg aztán mi az, amit várunk Öntől? Semmiség, csak egy ígéret. Most is, milyen közvetlenül, szinte barátian beszélgetek Önnel, nem úgy, mint a VCSK különleges megbízottja, akinek elég lenne intenie, és akkor... Önnel, akit melleleg már három éve le lehetett volna tartóztatni, amikor az expedíciós hadtest tisztjeként vizsztatért Franciaországból, mert ki tudja, milyen titkos küldetéssel bízták meg ott, miért jött haza valójában. És amikor Agranov a hatás kedvéért, a felkészült diák buzgalomával idéz pár sort Gumiljov verseiből – vajon felparázlik-e benne a hiúság szikrája, és átfut-e agyán a kétely, hogy ezek talán mégsem az ellenségei?

Könnyen elképzelhető, hogy a tehetséges csekista hasonló szöveggel próbálja megpuhítani áldozatát, és könnyen elképzelhető, hogy Gumiljov kifejezéstelen arccal, szótlánul végighallgatja. Miért nem védi magát? Miért nem próbálja bagatellizálni feltételezett bűnét? Talán nem hiszi el, hogy valóban kivégzik? Talán azt képzei, hogy gondolatokért, szándékokért mégsem lőnek agyon embereket, és előbb-utóbb kiderül az ártatlansága? Az Isten szerelmére, minek hangoztatja az utóbbi időben, hogy „meggyőződéses monarchista”, hiszen korábban soha nem beszélt a politikai nézeteiről? És ha valóban beismeri – ahogy az őt hősként beállítani igyekvők mondják –, csatlakozási szándékát a felkelőkhöz, akkor mibe kerülne összeütni egy gyors vallomást? Még ha megkérdőjelezi is Agranov őszinteségét; nem azon van-e minden épeszű ember, hogy mentse az irháját, ha csak egy szikrányi esélyt is lát a túlélésre? Netán pózol? Játssza a megtörhetetlent? Korábban talán, ifjú költőként: de senki nem hal meg egy pózért, életveszélyes helyzetekben a póz okvetlenül lefoszlik. Ha pedig egyszerűen el akarja kerülni a gyalázatos színjátékot és felkészül a legrosszabbra, miért nem akasztja fel magát a cellájában a nyakkendőjére? Ehelyett azt mondja: „Nem ígérek semmit.” Az övé az utolsó szó, nem a csekistáké. Ez is öngyilkosság, még ha kevésbé látványos is.

A jegyzőkönyv ismeretének hiányában arra kell hagyatkoznunk, amit Gumiljovról tudunk. A száraz életrajzi adatok édeskeveset árulnak el egy ember személyiségéről. Még az úgynevezett barátok is gyakran csak a felszínt látják. Alekszej Tolsztoj kiemeli, hogy „férfias és önfejű volt”, Kuprin szerint „szárnyaló lélek, vándorlovag, arisztokrata csavargó”, aki „szerelmes minden korbá, hivatásba, országba és helyzetbe, ahol a lélek vakmerő, heroikus szépségében virágozhat”, de elismeri, hogy „a személyéről keveset tudtak. Ki tudta például, hogy végigszolgált a Nagy Háborút a lovasági ezrednél? Én is csak egyszer hallottam, tőle magától. Röviden közölte a tény, nem ment bele részletekbe.” Ahmatova, az első feleség egy versikében apróságokat jegyez fel róla: nem szerette a gyereksírást, a női hisztériát és a teát málnával. Egyvalamit azonban mindenki hangsúlyoz: Gumiljov különleges bátorságát. „Csaknem esztelenül rettenthetetlen volt”, mondja Csukovszkij. Mandelstam szerint: „Emberfeletti bátorságkultusz megszállottja”. Nyevedomszkaja: „Személyiségében volt egy olyan vonás, amely arra készítette, hogy felkutassa, sőt megteremtse a kockázatos élethelyzeteket. *Teljesen hiányzott belőle a félelem.*” Húszas évei elején már-már mulatságos módon kísérti a sorsot: barátjával pisztolypárbajt vív egy képzeletbeli hölgy miatt. Ragaszkodik az öt lépés (!) távolsághoz, amiről nagy nehezen lebeszélük. Lövése célt téveszt, ellenfelének revolvere kétszer egymás után csütörtököt mond. Gumiljov követeli a harmadik lövést, mire a nála jóval riadtabb segédek lefűjják az egészet. Egy másik alkalommal az – orosz értelmiség többségére jellemző – okkult jelenségek iránti kíváncsiságból, részt vesz egy szellemidéző szeánszon. Amikor az elsőtétített szobában a bútorok megmozdulnak és a levegő fagyossá válik, a jelenlevők hanyatt-homlok menekülnek: egyedül Gumiljov marad a helyén, bosszús, unott arckifejezéssel. Ezek a történetek röpké bepillantást nyújtanak az egyébként zárkózott férfi jellemébe, de nem magyarázzák meg, hogy honnan merítette azt a hallatlan benső

erőt, amely egyre veszedelmesebb kalandokba űzte; saját megfogalmazása szerint a „halállal való bújócska” játékának szenvedélyébe.

Pedig mennyire másként indul az élete a kronstadti hajóorvos beteges, magányos könyvmoly fiának, akit gyerekkorától fogva migrén gyötör, és retteg attól, hogy képzeletbeli világába betör a nyers valóság! („*Hogy én voltam ő is, a világot/Meg se győzhetnéd, Emlékezet.*”) A híres Carszkoje Szelói Líceumot csak húszéves korára, Innokentyij Annyenszkij, az akkori igazgató pártfogása révén sikerül elvégeznie, annyira nem érdekli a tananyag. Annyenszkij, az orosz szimbolisták első nemzedékének halk szavú lírikusa (Gumiljov: „Az utolsó hattyú Carszkoje Szelóban”) tudja, hogy a fiú verseket ír, és védelmébe veszi a kirúgást sürgető tanárokkal szemben. Ekkor jelenik meg első verseskötete, A konkvisztádor útja, amit az irodalmi elit tagjai közül egyedül Brjusov méltat figyelemre. Ebben már kialakulnak főbb témái: Ádámnak, a primordiális embernek sajátságos felfogása, a halálhoz fűződő bensőséges viszony, a jelenkorhoz való problematikus hozzáállás, a hadvezérek, kalandorok, kapitányok, kalózkodók, és a felfedezésre váró, messzi földek iránti rajongásban megnyilvánuló szabadságvágy. Vagy inkább megszabadulási vágy mindentől, ami kisszerű, lapos, méltatlan; de nem a külső világ, a realitás elutasításával – mint a szimbolisták –, hanem annak magához emelésével és átpoetizálásával. Azután jönnek az értelmiség és az arisztokrácia köreiben szokásos külföldi utazások: Franciaország, Olaszország. Huszonkét évesen lép először Afrika földjére. Hazatérve divatos és tekintélyes írók szalonjaiba próbál bejutni, akik valóságos szellemi fejedelmeként élnek akkoriban. Balsikerű találkozás a dölyfös és elutasító Merezkovszkijjal: „Magának nem itt van a helye, galambocskám. Az ismeretségünk egyikünket sem gazdagítja.” Aztán Andrej Belijjel, Vjacseszlav Ivanovval, Alekszandr Blokkal... Kapitányok című kötete kritikai sikert arat, egyúttal megalapítja a Költők Céhét és az akmeista irodalmi irányzatot, nyíltan szembefordulva a szimbolisták művészetfelfogásával. Az akmeista művész tárgyilagos, személytelen, férfias, hisz a világos fogalmazásban és a szó teremtő erejében: semmi neuraszténia, semmi romantikus spleen, semmi dekadens ernyedtség. Gumiljov és köre (Gorogyeckij, Mandelstam) a tárgyi világot visszahelyezi jogaiba, álmodozás helyett a cselekvést sürgeti. A vers legyen precízen megszerkesztett, akár egy épület. Nem létezik olyan, hogy valaki csak elméletben művész: a személyes életnek követnie kell a művészetet, az elméletre kizárólag az a szerint való életvezetés teszi fel a hitelesség koronáját.

Gumiljov úgy él, hogy megadja a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené. Megnősül, fiút nemz, eleget tesz a társadalom által a férfiemberre rótt kötelezettségeknek. Felesége, a kijevei Anna Ahmatova (a „varázslónő”), szintén költő, de kölcsönös megbecsülésen – és a férfi részéről mély érzelmeken – alapuló házasságuk gyorsan zátonyra fut. Gumiljovval a szó polgári értelmében nehéz együtt élni: a nászút után rögtön Afrikába utazik, ezúttal nagyszabású expedícióra. Etiópiában az idős II. Menelik, a legendás császár udvarában forgolódik, akinek egész életét betöltötte az olasz hódítók elleni harc. Gumiljov áldozati rítusokat tanulmányoz, vadászik, gyűjteményt szállít haza Pétervárra. Menne tovább – számárháton, karavánon, vasúti

hajtányon, gyalog –, de az Orosz Tudományos Akadémia túl veszélyesnek ítéli az expedíciót, és nem látja el elegendő pénzzel. Afrika, akár az egykori konkvisztádorok számára Dél-Amerika, a meghódításra váró Nagy Ismeretlen nemcsak költészetére, de egész életfelfogására maradandó hatást gyakorol. A bohém művészkörök üres, öntömjénező fecsegései fásasztják. Ahmatova pedig nem tartozik azon tisztas feleségek közé, akiknek élete kimerül a férfitra való várakozásban, az érte való aggodásban és elnézések sorában. (A sors fintora, hogy később évtizedeket kell majd várnia fiára és harmadik férjére, akiket a sztálinizmusban munkatáborba zárnak.)

Az első világháború kitérősekor Gumiljov azonnal jelentkezik önkéntesnek. A lehető leghamarabb a frontra akar menni, még hozzá a legveszélyesebb küldetésre vágyik. Felderítőként kezdi, novemberben Kelet-Porosországban átesik a tűzkereszteségen. Sok fiatalember gyűlik össze szerte Európából, akiket magával ragad a nagy kaland képzelete, de a lelkesedés jobbára csak az első bevetésig tart. A frontvonal mögött vidám az élet (mint az ifjú Hamvas Béla leveleiből is kiderül), „a tűzben” viszont elképzelhetetlen mészárlás és nélkülözés vár rájuk. Ott az első pillanatban eltűnik a kaland ábrándja, és arcul csapja a katonát a lemeztelenített valóság. (Hamvas: „Az ember a valósággal szemtől szemben áll...” „A háború legnagyobb élménye a realitás közvetlen tapasztalata.”) És Gumiljovot, az egykor félenk, soványka kisfiút és kamasz poétát megragadja ez a realitásban való száz százalékos jelenlét; harci mámorban úszó, hosszú leveleket ír anyjának, feleségének, és haditudósításokat küld petrográdi lapok számára. Akárcsak Apollinaire („*Germán gránátözön csillagzik most felettem/Itt élek a csodás erdőben áll a bál*”, „*Ő élet szeretünk s halált hozunk néked*”), ő is erővel ragadja meg a harcot, nem a körülmények áldozataként, hanem teremtőjeként éli át („*És valóban háborunk sugárzó/S szentügy Istenünk színe előtt.*”). Néhány betegség okozta kényszerpihenőtől eltékvintve, sebesülés nélkül végigszolgálja a háborút. 1917 tavaszán az orosz expedíciós hadtesttel Franciaországba utazik, a nyugati frontra. Itt éri a forradalom híre. Sokan felteszik a kérdést: miért tér vissza Petrográdba, hiszen párizsi és londoni ismerősein keresztül külföldön maradhatott, dolgozhatott volna. Amikor Oroszországból özönlenek az emigránsok, ő éppen ellentétes irányú utat követ. 1918 áprilisában a birodalomnak, amiért harcolt, a nyomát sem találja. Az egykori cári fővároson eluralkodik a káosz: lődörgő tömeg, felfegyverzett csavargók, forradalmi jelszavak, mindenféle bizottságok... a művészek egy része csatlakozik az új rendszertelenséghez, vagy igyekszik meglapulni. Vidéken éhezés, támadnak a fehérek, támadnak a nyugati erők, tombol a hadikommunizmus, az emberek nyíltan a németek érkezését várják. De a németek nem jönnek, egyelőre nagyon megfelel nekik a bolsevik hatalom (nem véletlenül csempészték vissza Lenint és bandáját az országba): az egyetlen, amely hajlandó békét kötni és kiiktatni a keleti frontot. Gumiljov, a tiszt, két György-kereszt birtokosa, úgy viselkedik, mintha semmi sem történt volna. Látszólag ignorálja a szovjethatalmat: nem panaszkodik, nem szitkozódik, nem politizál – de azért lát és hall. Elválík Ahmatovától és hamarjában újra megnősül: élete második Annájától, Anna Engelhardtától lánya születik. Állandóan ír és fordít, számos írói szövetség tagja, saját köteteket jelentet meg, előadóesteken szerepel, fiatal

költőket oktat. Mégsem nevezhető a petrográdi szellemi elit vezetőjének: oda olyanokat választanak, akik jól megférnek a rendszerrel. Gumiljov hírneve és népszerűsége nem mérhető Blok, Gorkij, Majakovszkij és a többi – esetenként szerényebb tehetségű – költő befolyásához.

Élete utolsó nyarán elutazik a Krímbe, Szevasztopolban kiadja új verseskötetét, és megszerkeszti a következőt. A veretes, zengő hangú, pályája legjobb, legérettebb költeményeit tartalmazó Lángoszlopot majd a felesége fogja megjelentetni. A PBO-ügy vizsgálata során nincs Petrográdban. Jóformán azonnal letartóztatják, amint visszatér.

Valószínűleg mégis végigjártassa a színjátékot, csak éppen nem Agranov, hanem a saját forgatókönyve szerint. Nagyon jól tudja, kifélékkel van dolga: jóval a forradalom előtt verseiben gyakran megjelenik a Sárkány, akivel előbb-utóbb szembesülnie kell. A Sárkány Petrográdban várja; felismeri, amint Oroszország földjére lép. Ostobaság, amit egyes irodalmárok rebesgetnek, hogy Gumiljovban keresztény bűntudat élt, és a halált méltó büntetésként várta, mert abban „Istent, a Létet” vélte megtapasztalni. Gumiljov nem akar meghalni: a neki tulajdonított „rejtett halálvágy” valamiféle jellegzetesen modern, dekadens, transzcendens alapjától elszakadt ember félelem szülte kiútja. Ő azonban egészséges lelkű, és megingathatatlan bizonyossággal él benne a legfelsőbb hatalom közvetlen jelenlétéről való tudás, noha verseiben csak ritkán nevezi „Istennek”. Az élet során éppen úgy megtapasztalható a Lét, vagy Isten, mint a halálban: a halál önmagában semmiféle közvetlen Istentapasztalatot nem garantál. Ez a felfogás erősen egzisztencializmus szagú, és kényelmesen ráhúzható csaknem minden huszadik századi gondolkodó emberre. Gumiljov viszont nem az a fajta, akit az események örvénye csak úgy magával ragad, és önkéntelenül belekeveredik összeesküvésekbe meg lázadásokba. Ha harcolni akar, csatlakozik a fehérekhez. De most nem a harc, hanem a számadás ideje jött el: erre készül attól fogva, amikor visszavonhatatlanul elhatározta, hogy a verseiben szereplő Ádámot, a primordiális embert, az elmélet után a gyakorlatban is megvalósítja. Afrika, a háború, az életveszélyes kihívások, mind a teljes ember visszaállításának lépcsőfokait jelentették számára. Próbátételek. Nem a halál főpróbája, mert olyan nem lehetséges, hanem a *helytállásé*. Gumiljovban a modern ember egzisztenciális válsága pozitív módon csapódik le: bár kiűzetett a paradicsomból, bár magára maradt, magányát a felelősség vállalásának teljességeként – csaknem mámorosan – éli meg. Bizonyos benne, hogy mindaz, amit itt és most tapasztal, pusztán a tökéletes ember (aki sosem szűnt meg létezni) álma: mindebben van valami vad, vakmerő, gyermeki, ám távol áll a Rousseau-féle természeti ember ideájától. „Rejtett halálvágy” helyett a halál emelt fővel való vállalása. De azért mégiscsak veszélyes ez. Mi történik akkor, ha az ember olyasvalamit akar megvalósítani, amire természeténél fogva alkalmatlan? Nem a nagy szavak, hanem a magatartás szilárdsága alapján lehet megállapítani az ember egzisztenciális hitelességét. Gumiljovban az átalakulás a külső szemlélő számára rejtetten, évek alatt megy végbe: nem is végbemegy, ő maga viszi véghez, aktívan, hallatlan önfegyelemmel és a gyengeségeivel szembeni könnyörtelenséggel. Adva van egy átlagos küllemű, egyszerű, fe-

kete öltönyös, borotvált fejű férfi, aki ránézésre semmiben nem tűnik ki a tömegből: mélyen belül pedig felneveli azt a bizonyos mustármagot, amivel hegyeket lehet megmozgatni.

*„Csak a kígyó vedli le bőrét,
Mely növekvő lelkétől szétszakad.
Kígyóként, ó jaj, hiába nőnénk,
Lelket váltunk, ám a test marad.”*

Gumiljovot ezért nem lehet megtörni: fel sem merül számára, hogy olyan világban éljen, ahol az embernek meg kell törnie. Tisztában van vele, hogy amennyiben az adott körülmények között életben marad, hiteltelenné válik a személye azok előtt, akik rá, ha nem is mesterként, de valamiféle szellemi tekintélyként néznek fel; elsősorban pedig önmaga előtt. Önként, tudatosan választott életmódja, az általa han- goztatott elvek, az átélt megpróbáltatások megkövetelik tőle, hogy most, amikor a méltatlan élet és a halál között kell választania, az utóbbit válassza. Ő, aki „lázongva zengő vért”, „dörgést”, „zuhatagot”, „tajtékot”, „sötét, részeg szerelmet”, „cinóber-hegyormot”, „bengáli tüzeket”, „bevérzett lándzsájú sahot”, „bátor, büszke és nyugodt” konkvisztádort énekelt meg – amivé magát is alakította –, nem fogadhatja el az életet egy Agranov kezéből. Ha a hitvány elveszi a magasabb rendű életét, az igazságtalan- ság; ám ha megkíméli, még rosszabb, mert a magasabb rendűt a hitvány lekötöztet- jévé, adósává, kutyájává degradálja. Az átlagos ember részéről érthető és elfogadható valamennyi, ilyenkor felhozott mentség (ki hibáztathatná, amiért nem akar meg- halni?), de az önmagát tudatosan, külső vagy belső harc révén megvalósító lény, aki kivívta a saját életéhez való jogot, tökéletesen megérti Gumiljov álláspontját: „Én vá- lasztom meg a haláloamat.” A legkeményebb tusát nem a VCSK-val, hanem egójával folytatja, belül, ahol az élet mindenáron való megmentésére tett kísérlet kísértésként merül fel, amit el kell hallgattatnia. Mert „amikor az ember az agyonlövétessel néz farkasszemet...” bekapaszkodik az utolsó szalmaszálba. Az életösztön borzasztóan erős: még ha valaki éveket tölt is kontemplációval és kialakítja szemléletének szilárd szellemi bázisát, a halál közeledtének elkerülhetetlen rémülete porrá zúzza az összes elméletet, meggyőződést, érvet. Ha maga a megtettesült Gondviselés állna az ember oldalán abban a pillanatban, az sem segíthetne rajta, nem űzhetné el a rettenetes fé- lelmet, amely a személyes én-tudat elvesztésének előérzetével jár. Az egyedüllet soha olyan pőrén, kegyetlenül és valóságosan meg nem mutatkozik, mint a halál pillana- tában. Az én élni akar. Gumiljovnak három hét áll rendelkezésére ahhoz, hogy végső csatáját megvívja az *én*nel.

A harmincöt éves költőt, világutazót, felfedezőt és katonatisztet egy fülldet au- gusztusi éjszakáján leteríti egy csekista golyója. Állítólag elegánsan halt meg – „sik- kesen”, ahogy később a kivégzők megjegyezték (micsoda szókinccs!): mosolygott, némán, ráérősen elszívott egy cigarettát és a csikket a gyilkosa felé pöckölte. Jó lenne hinni, hogy valóban ilyesformán történt. A bújócska véget ért. A halál többé nem rejtőzött el előle.

*

Lassan eltelik egy évszázad Nyikolaj Gumiljov halála óta (és még mennyi halál, mennyi ártatlan áldozat, akiket soha senki nem tartott számon!). A szovjethatalom állítólag véget ért, a PBO ügye nyilvánossá vált, sok egyéb eltussolt gyilkossággal együtt. De mit látunk? A Nagy Lángelme még mindig ott hever a Kreml falához épített ma-uzóleumban: felöltöztetve, kifestve, tartósítva százszorta jobban fest, mint élete utolsó éveiben – van-e teremtett lélek rajta kívül, akiről el lehet mondani, hogy szebb holtan, mint elevenen? Ez a hamisítatlan szovjet mágia, a természet totális kifordítása. Nyikolaj Gumiljov csontjai pedig valamelyik orosz erdő vagy rét földjében porladnak. Mélyen, amilyen mélyen évtizedek gyalázatos titkait őrzik napjainkig a poszt-szovjet irattárak.

